
Kampen om vinterens høytidsdager

KOMMENTAR

EINAR J. BERLE

Buskerud Sentralsykehus
3004 Drammen

I desember har man ekstra behov for en festpreget markering som kan lyse opp i vintermørket. Denne markeringen har vært lagt til tiden omkring vintersolverv. Slik midtvinterfeiring har lange tradisjoner i ulike kultursamfunn og kan føres flere årtusen tilbake. Vikingenes vinterblot og jol var en slik fest. Ettersom ulike former for lysfest var vel etablert lenge før introduksjonen av kristendommen, var det naturlig for den nye religion å inkorporere mange av samtidens gjeldende tradisjoner i sitt festprogram. Dermed ble det en myk overgang fra ikke-kristen feiring til kirkelig høytid. Artikkelen tar for seg noen av de antikke religioner og kulttradisjoner som går forut for vår julefeiring. Samtidig beskrives noen av juleunderets ikonografiske særegenheter.

Julen, kirkeårets store lysgledens fest, feires i den vestlige verden enten om aftenen 24. eller som juledag 25. desember. Festlighetene varer riktignok ikke helt til påske, men avrundes vanligvis etter 13 dager, 6. januar. Disse tidspunktene er ikke tilfeldig valgt. De markerte opprinnelig vintersolverv, som merkelig nok falt på ulike dager, avhengig av stedlig kalendervalg. Solvervsdagen ble feiret enten 25. desember eller 6. januar, sistnevnte i henhold til østromersk tradisjon. De siste dager av desember, den tiende måned i den romerske kalender og den mørkeste tid på året, var en viktig tid i antikk festsammenheng. For at overgangen til kristendommen ikke skulle bli for brå, ble datoene omgjort fra å være tradisjonsrike ikke-kristne festdager til å bli offisielle kirkelige høytidsdager. En for radikal endring av tidspunktet for feiring og tradisjon ville være uklokt. Man var vant til å kunne se frem til en lysfest i en mørk årstid. Antikkens midtvintersfeiring ble imidlertid ikke gjort om til kristen julefest før omkring år 300 med introduksjon av 6. januar som høytidsfest under navnet epifania. Femti år senere ble feiringen flyttet bakover i tid, til Kristi fødselsdag, 25. desember.

Begivenhetene i forbindelse med Kristi fødsel er beskrevet hos to av de fire evangelistene: Matteus (1) og Lukas (2). Beretningene er kortfattet og mangler vesentlige detaljer med hensyn til tid, sted og foreliggende situasjon. Det svært knappe materialet forklarer middelalderdiktningens senere bearbeiding av temaet, med introduksjon av legendeberikende detaljer. Evangelisten Matteus daterer Kristi fødsel til Herodes' tid (3). I henhold til Dionysos Exiguus (ca. 530) fant Kristi fødsel sted i det romerske år 754 hvilket skulle tilsvare år 1, det såkalte "anno Domini". Som dato for jomfrufødselen, er dette imidlertid noe upresist, ettersom Herodes døde fire år tidligere (4; side 352). Matteus beretter også om de vise menn fra østerland. De følger en stjerne og medbringer gaver til den nyfødte verdensherker (5). Beskrivelsen hos Lukas er mer utførlig og har med detaljen om manntallet under keiser Augustus, en folketelling i regi av landshøvdingen Kvirinius (6). Det er imidlertid ingen holdepunkter for at Palestinas befolkning skulle skrives inn i manntall akkurat da. Derimot skal det ha vært en folketelling i år 6, altså flere år etter Herodes' død (4; side 346). Lukas beretter videre om stallen som Josef og Maria måtte ta til takke med på grunn av mangel på plass i herberget (7). At Kristi fødsel fant sted i Betlehem var ikke tilfeldig. Valget tjente den hensikt å oppfylle Mikas profeti om at Messias skulle komme til verden nettopp i Davids by (8). Det var imidlertid ikke nødvendig å dra helt til Betlehem for å skrive seg inn i manntall. Josef og Maria kunne ifølge romersk tradisjon oppsøke et hvilket som helst stemmelokale.

På tross av at evangeliene representerer et svært mangelfullt kildemateriale, utgjør de en viktig dokumentasjon og danner det skriftlige grunnlaget for en av vår kulturs største høytidsfeiringer. Andre detaljer omkring julens begivenheter er blitt diktet til senere. Dermed er både legende- og ikonografimaterialet blitt betydelig utvidet.

Den opprinnelig julefeiring fant altså sted 6. januar og ikke, slik som i vår tid, 24. eller 25. desember. Januarden markerer Kristi epifania, hans manifestasjon og fremstilling for menneskeheten, symbolisert med besøket av de tre vise menn. Mot slutten av det 4. århundre ble datoen for festlighetene flyttet til 25. desember. Dagen markerte da ikke lenger epifania, men Kristi fødselsdag. Dette skjer så pass sent fordi kristendommen først ble innført som statsreligion av Konstantin den store (ca. 285 – 337) i begynnelsen av det 4. århundre, altså mer enn 300 år etter Kristi fødsel.

Figur 1 Relieff som viser Asklepios. Fra Tiberøya (Isola Tiberina) i Roma. Alle foto E.J. Berle

Konkurrerende vinterfestligheter

Lenger østfra kom Mitras-kulten. Mitra er ifølge sanskrittradisjonen en gud for høytidelige kontrakter, en venn, ledsager og vokter av den kosmiske orden. Den persiske Mitra er en lys- og solgud. Han oppmuntret de fromme og straffet de onde. For romerne var Mitra først og fremste en krigsgud, men også en guddom for lyset og solen. Kulten ble i det 3. århundre en del av den offisielle romerske

soldyrkelse (13). Tilbedelsen av Mitra var imidlertid forbeholdt menn, fortrinnsvis romerske soldater. Innvielsesseremonien var en viktig rituell handling innen denne orientale religion idet bare den som var innviet kunne delta i de kultiske handlinger. Liknende forbehold skulle senere også gjelde for den kristne kult. Bare den som var døpt og hadde deltatt i nattverden, kunne betraktes som innviet. Mens man i Mitras-kulturen ble overrislet med blod fra offerdyr, fikk de kristne dåpsvann over hodet. Dessuten drakk de "Kristi blod" under nattverden. Ikke nok med at de to kulturer konkurrerte på det rituelle og seremonielle plan. Både Mitra og Kristus gjorde krav på 25. desember som sine respektive fødselsdager.

Figur 2 Decennialiebasen på Forum Romanum, med solguden avbildet helt til høyre

Figur 3 Saturns tempel på Forum Romanum

Med etablering av kristendommen som statsreligion måtte senantikkens midtvinterlige festligheter vike for kristen julefeiring. Gamle kulturer ble erstattet av en ny religiøs tradisjon og en ny guddom erobret de antikke guders plass. Tempel måtte vike for kirke, polyteisme for monoteisme. Valget kan ikke ha vært enkelt for Konstantin den store. Det 4. århundrets mangfold av religioner bød på et rikt utvalg av ulike kultiske tradisjoner. Blant disse fantes monoteistiske og polyteistiske religioner, mysteriekulturer, filosofiske retninger, keiser- og heltekult. Men befolkningen i Romerriket hadde forbausende stor religionsfrihet. Man kunne tilbe og dyrke nesten hva og hvem det skulle være, forutsatt at man i tillegg til egen, lokal guddom og kultfigur, også ofret til keiseren. Synet på nye kulturer og religioner var liberalt, så lenge den herskende keiser var tilgodesett med en aldri så liten oppmerksomhet. Også i tiden omkring Kristi fødsel, på keiser Augustus' tid, var det religiøse mangfold både frodig og fargerikt. Blant datidens ulike religioner fantes også tradisjoner fra den greske kulturkrets, fra hvilken kultfigurer og guddommer var inkorporert i den romerske mytologi, ofte da med andre navn. En av dem som beholdt sitt greske navn var Apollon. Han var den favoriserte guddom for keiser Augustus, mannen som angivelig beordret en folketelling. Apollon er en av de 12 olympiske guder, med ulike tilnavn og funksjoner. En av hans viktige kultiske oppgaver, var å ha ansvaret for helse spørsmål. Apollon hadde her en dobbelt funksjon; han var både bringer av sykdom og helbreder. Sykdomsetiologi og terapi i ett, behendig tatt hånd om av en og samme personifikasjon. Hans guddommelige legefunksjon ble etter hvert overtatt av sønn

Fra Egypt kom Isis-kulten. Sammen med sin mann, sagnkongen Osiris, og sønnen Horus dannet de en slags treenighet, sentrert om Isis som mor og fødselsgudinne. Isis er ofte avbildet med Horus sittende på fanget, et flere tusen

års ikonografisk forbilde for Maria med barnet. Kulten har dessuten oppstandelsestanken felles med kristendommen, idet Osiris stod opp fra de døde etter å ha blitt balsamert av Isis og sønnen Horus. Versus Isis-kulten hersket det også fra kristent hold en datorivalisering ettersom Osiris fødselsdag ble feiret 6. januar, samme dag som den kristne epifaniafest. Den viktige og urgamle solkulten hadde også en fremtredende plass i egyptisk mytologi og bygde på svært gamle tradisjoner. Soltilbedelsen fikk mer formelle former under faraoen Akhnaton (1375 – 50 f.Kr.) og solguden Aton ble innført som verdensgud og enegud, et av de første tilløp til monoteisme. Også i gresk og romersk religiøs kult stod dyrkelsen av solen sentralt. I gresk mytologi ble solkulten opprinnelig forbundet med Helios, men ble senere, i det 5. århundre f.Kr., også assosiert med Apollon. De apolloniske piler ble sammenliknet med solens stråler (14). I hellenistisk tid ble de samme solstrålene brukt som symbol på konge og keiserkrone og tjener senere som ikonografisk forløper for glorien (15). I det 3. århundre e.Kr., under keiser Elagabal (218 – 222), ble solen, slik som på Akhnatons tid, forfremmet til Romerrikets ypperste guddom. I år 274, på keiser Aurelianus' tid (270 – 275), ble solen sågar riksgud, med eget praktfullt tempel og presteskap. Med dette ble det igjen gjort et forsøk på å introdusere en monoteistisk kult, slik kr

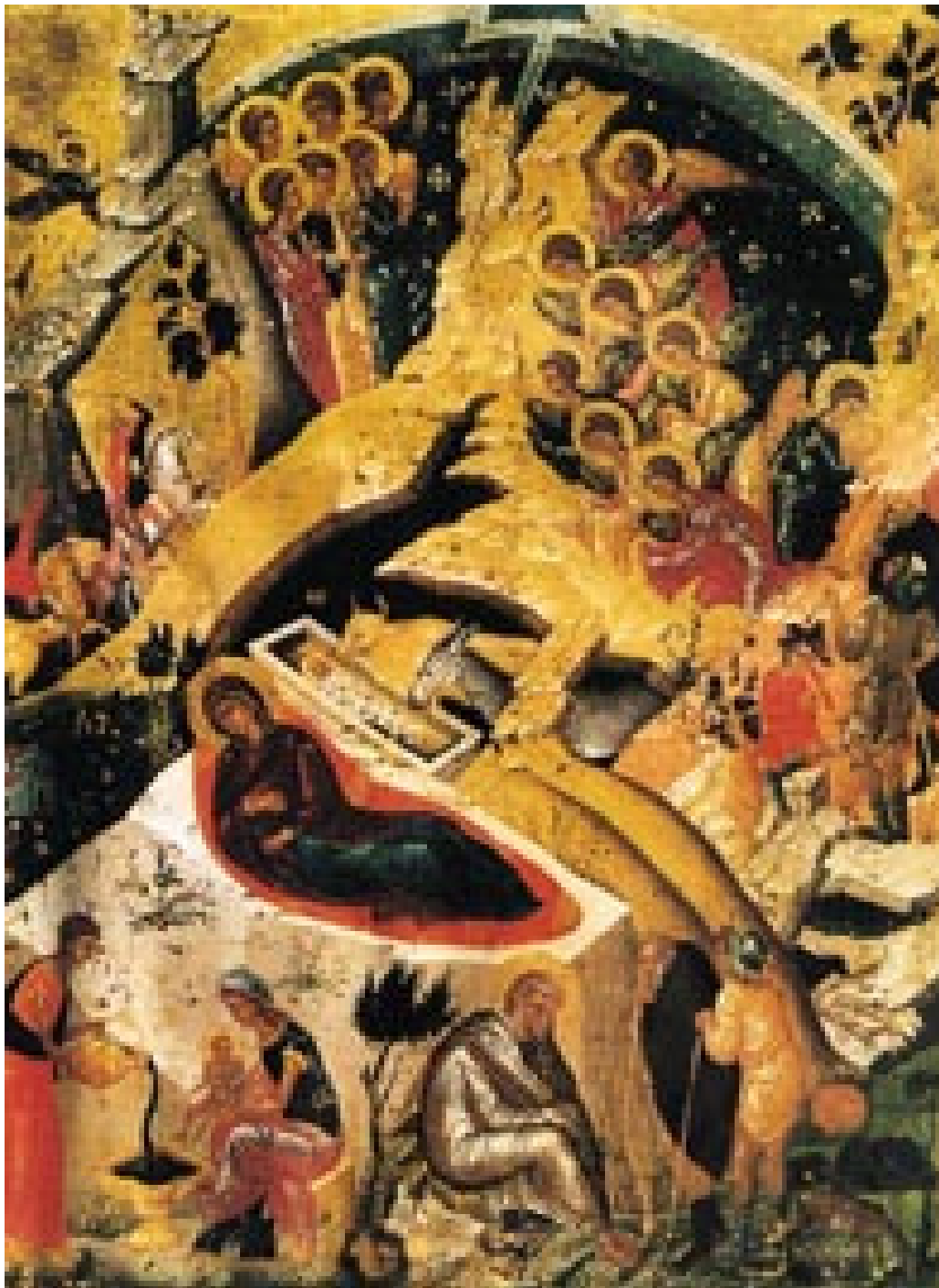
nen Asklepios (Aesculapius på latin, Æskulap på norsk) (9). I sin funksjon som frelser fra sykdom hadde han tilnavnet "soter", frelseren. Asklepios-kulten skulle bli en av den gryende kristendoms argeste konkurrenter. Legeguden var meget populær og hans fødselsdag ble behørig feiret 1. januar (10; side 19 – 26). Striden mellom kristendommen og Asklepios-kulten lå først og fremst på det medisinske plan (11). Asklepios hadde i sin tid måttet nøye seg med bare å helbrede de syke. Kristus, som også var i besittelse av betydelige helbredelsesevner, gikk derimot et skritt videre og oppvekket folk fra de døde. Denne kvalifikasjonen skulle gi den nye religionen et godt forsprang, og sykdomsfrelseren Asklepios ble erstattet av Kristus, Frelseren. Den greske guddoms fødselsdag, 1. januar, falt sammen med Kristi navnedag og omskjæring, en merkedag som i henhold til Lukas fant sted åtte dager etter Frelserens fødsel (12). Selv om den sentrale figur i antikkens greske legeskult måtte vike for en ny sykdomshelbreder, kan man beundre legeguden Asklepios slik han er avbildet i relieff på Tiberøya (Isola Tiberina) i Roma (fig 1).

istendommen senere skulle bli. Solen hadde også sin fødselsdag 25. desember og søndagen er oppkalt etter ham. Riktig interessant ble solkulten under keiser Konstantins forgjengere, tetrarkene. En av disse var keiser Diokletian (284 – 305) og et relieff fra hans tid (fig 2), viser en offerscene. Helt til høyre i figur 2 sees en figur omgitt av en strålekrans. Det er den uovervinnelige sol, sol invictus. Ettersom det her hersket kultisk konkurranse på fødselsdagsplanet, ble Kristus for sikkerhets skyld identifisert med sol invictus, under tilnavnet Kristus Sol. Begge kunne dermed varte opp med samme fødselsdag, 25. desember.

Julefestens endelige utforming

Det var altså flere som ønsket seg en merkedag på festkalenderen i tiden 25. desember til 6. januar, men ikke bare denne tidsramme inngikk i festprogrammet. I romersk tradisjon var tiden forut for desember- og januar-festligheten faktisk enda viktigere. Vintersolverv og solens store fest var kronologisk knyttet til årets muntre vinterfeiring, saturnaliene, som ble feiret i uken før vintersolverv, 17. til 23. desember. Festens høye beskytter, Saturn, var opprinnelig en romersk jordbruksgud (10; side 193 – 9), med den greske sann og kultfigur Kronos som forbilde. Saturn hadde en viktig plass i den romerske guddomssfære og hans tempel hadde en prominent plass på Forum Romanum (fig 3). Under festlighetene ble den ellers så strenge romersk samfunnsorden endevendt. Slaver inntok sine herrers rolle og man gav hverandre gaver. Hjemmene ble dekorert med lys og man pyntet med grønt. Offentlige kontorer var stengt. Feiring av desemberfesten, saturnaliene, er antakeligvis en direkte forløper for vår julefeiring, idet mange av de antikke tradisjoner og ritualer gjenfinnes i julens festligheter, samtidig som festen allerede var vel etablert som romernes viktigste midtvinterfeiring lenge før kristendommen ble innført (4; side 351).

På høyre side av ikonet sees hyrdene på marken. De er de aller første til å tilbede den nye religions hersker, etter å ha blitt informert av englene, avbildet øverst i bildet. I motsetning til de tre konger representerte hyrdene allmuen. Med sin appell til både konger og allmennhet skulle den nye kult bli en ny verdensreligion for hele menneskeheten. Kulten hadde en spesiell godhetsnisje for fattige, syke og kvinner, grupper som ofte var utestengt fra andre religiøse kulturer.

Figur 4 Juleunderet. Gresk ikon

Etter hvert som man hadde ryddet opp i fødselsdags- og festlighetsforvirring, fikk kristendommen endelig sin egen ikonografiske utforming av desember- og januarfestlighetene. Fremstillingene av Kristi fødsel og epifania, ble standardisert, og utformingen fant gradvis sin egen ikonografi. Et godt eksempel på dette er et gresk ikon, vist i figur 4. Der sees noen av de viktigste elementene i standardformelen for juleunderets fremstilling. To av de tre vise menn kommer ridende inn fra venstre. De er opprinnelig vismenn fra Østen, men ble etter hvert opphøyet til gavebringende konger med egne navn. Den eldste er Jasper eller Kaspar, deretter Baltasar. Melkior er den yngste. Deres følge er ofte avbildet iført østlige gevanter, ledsaget av attributter fra Levanten, som kameler, leoparder, stjerne eller halvmåne. Kongenes gaver: gull, røkelse og myrra, har sin spesielle betydning, men deres symbolske innhold tolkes ofte

forskjellig. Således kan gullet ansees som uttrykk for Kristi kongedømme og røkelsen for hans guddommelighet. Myrra, en kvaeliknende substans fra den arabiske halvøy og som blant annet ble brukt til balsamering, blir følgelig et symbol på Kristi senere offerdød (16; side 155, 366, 265). En annen fortolkning går ut på at de tre gavene henspiller på Kristi ulike funksjoner. Gull for kongemakten, røkelse for prestefunksjon og myrra som et tegn på hans funksjon som lege, igjen et apropos til Asklepios-kulten. I middelalderen fikk de vise menn, alias de hellige tre konger, enda en ny fortolkning. De ble da symbol på de tre verdensdeler. Baltasar blir avbildet som farget og representerer således Afrika. Menneskeheten fra alle inntil da kjente verdenshjørner tilber og bringer gaver til den nye troens sentrale sk

Ikonets sentrale plass innehas av Maria der hun hviler foran fødselsgrotten. Sønnen er avbildet inne i grotten. Denne spesielle ikonografien med hulemotiv, kan føres tilbake til palestinsk kunst fra det 6. århundre (16; side 142). På samme måte som sarkofagen og den likklede liknende viklingen, av barnet, symboliserer grotten Kristi fremtidige grav, et forvarsel om den skjebne som venter jødernes konge. Ifølge legendarisk overlevering lyste grotten opp ved Kristi tilsynekomst. Igjen benyttes lyssymbolikk, med Kristus nå som verdens lys, en videreføring og gradvis erstatning av solkulten. Oksen og eselets tilstedeværelse ved krybben stammer, i likhet med grottemotivet, også fra middelalderen. De to drøvtyggerne er verken nevnt hos Lukas eller Matteus. Beretningen går opprinnelig tilbake til profeten Jesajas ord: "En okse kjenner sin eiermann og et asen sin herres krybbe. Israel kjenner ikke, mitt folk giver ikke akt" (17), tolket som et gammelt profeti om jødernes motvilje mot å anerkjenne Kristus. Oksen er da symbol på den som aksepterte den nye kultfigur, og eselet tegnbildet på den som ikke har skjønt det hele. Figur 4 viser også to kvinneskikkelser nede til venstre. De er jordmødre ved en badestamp. Motivet er igjen hentet fra østkirken. Trolig er ikonografien med badescenen inspirert fra gresk mytologi, med Dionysos-barnet som bades etter fødselen. I kristen kunst forekommer bademotivet både ved Marias og Kristi fødsel. Men motivet har her et tilleggsbudskap. Det symboliserer Kristi første under. Den ene av jordmødrene tviler på Marias jomfrufødsel og hennes arm visner idet hun berører Jesu mor. Den syke hånden heles imidlertid igjen ved at den tvilende f&

ikkelse. Også i fremstillingen av fødselen i stallen finner man symboler på Kristi senere død, idet krybben er fremstilt som en sarkofag. Videre er Kristus ofte svøpt i noe som kan minne om et likklede (fig 4).

oslash;dselshjelperske berører Kristus, en mirakuløs helbredelse, den første av mange. Nederst mot høyre, med venstre hånd under haken, den tvilende Josef. Han er her avbildet med grått skjegg, ikke helt ung med andre ord. Han forynges imidlertid med tiden og på 1500-tallet forsvinner den gamle typen helt, til fordel for en yngre utgave. Så selv om man ikke, som Josef, behøver å gruble seg til gråhårighet over mørketidens under og mirakuløse tildragelser, kan det allikevel kanskje være på sin plass, i denne årets siste måned og denne mørke tid, å tenke litt over bakgrunnen for den forestående lysbringende desemberfest.

LITTERATUR

1. Bibelen. Matt 1, 18 – 25.
2. Bibelen. Luk 2, 1 – 20.
3. Bibelen. Matt 2, 1.
4. Davis KC. Don't know much about the Bible. New York: Eagle Brook. William Morrow, 1988.
5. Bibelen. Matt 2, 1 – 12.
6. Bibelen. Luk 2, 1.
7. Bibelen. Luk 2, 7, 12.
8. Bibelen. Mika 5, 1 – 5.
9. Vatlø A. Asklepios. Den medmenneskelege guden. Tidsskr Nor Lægeforen 1996; 116: 3607 – 10.
10. Simon E. Die Götter der Römer. München: Hirmer Verlag, 1990: 19 – 26.
11. Temkin O. Hippocrates in a world of pagans and Christian. London: The Johns Hopkins University Press, 1991: 75.
12. Bibelen. Luk 2, 21.
13. Bay SAA. Den første kristne kunst. Odense: Odense Universitetsforlag, 1975: 13.
14. Rose HJ. A handbook of Greek mythology. New York: E.P. Dutton, 1959: 33 – 4.
15. Grabar A. Christian iconography. A study of its origins. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1968: 117.
16. Sachs H, Badstübner E, Neumann H. Christliche Ikonographie in Stichworten. Berlin: Koehler & Amelang, 1991: 155, 366, 265.
17. Bibelen. Jesaja 1, 3.

Publisert: 10. desember 2000. Tidsskr Nor Lægeforen.

Opphavsrett: © Tidsskriftet 2026 Lastet ned fra tidsskriftet.no 14. februar 2026.